

واکاوی نقش انسان امروز مسلمان در فرآیند ظهور حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه

زهرا، جمشیدی^۱

زهرا مرادی پور^۲

چکیده

بر اساس آیه ۱۱ سوره رعد که بر اراده و نقش انسان در تغییر سرنوشت تأکید دارد، می‌توان دریافت که نقش انسان در تحقق ظهور، موضوعی اساسی و حیاتی است. حاکمیت حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه بر تلاش شایسته انسان‌ها برای رسیدن به این آرمان متکی است. از این رو، مسئله اصلی این نوشتار، تبیین نقش انسان معاصر در فراهم آوردن زمینه‌های ظهور است و در عصر حاضر، لازم است گونه‌های تلاش کنشگران این عرصه، به روزرسانی شود.

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی بیان می‌کند که می‌توان با ایجاد بینشی صحیح، گامی مهم در مسیر ظهور برداشت. یافته‌ها نشان می‌دهند که در کنار بینش صحیح، با ابزارهایی همچون تربیت دینی، استغاثه، بازسازی نظام آموزشی، تبیین درست جهانی‌سازی آرمان ظهور، ترسیم وضعیت مطلوب جامعه موعود، پاسخگویی به شبهات، بهره‌گیری از رسانه‌های دیجیتال و هوش مصنوعی، و همچنین پایبندی به عهد الهی نسبت به امام زمان عجل الله تعالی فرجه می‌توان راه تعجیل در ظهور را هموارتر نمود.

واژگان کلیدی: حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه، زمینه سازی ظهور، انسان مسلمان امروز، وفای به عهد،

رسانه‌های مجازی

۱. هیئت علمی دانشگاه فرهنگیان. zahrajamshidi@cfu.ac.ir

۲. دانشجوی دکترای علوم قرآن و حدیث. z.setareh.۱۴۰۲@gmail.com

در فراسوی زمان، همواره انسان‌ها در انتظار موعودی بوده‌اند تا رهایی بخش رنج‌ها و آلام روحی و جسمی آنان باشد. این انگاره، چنان در فطرت انسان که با ابدیت و عوالم متعالی پیوند دارد، ریشه دوانده که امروزه هر مکتب و مرامی، کمابیش در باور به «منجی» با دیگران اشتراک نظر دارد. اما از آنجا که اصلاح ساختار زندگی انسان به اراده و اختیار او گره خورده است، انتظار منفعلانه نمی‌تواند بازدهی مطلوبی داشته باشد. در چنین شرایطی، تنها قاعده «انتظار فعال» است که می‌تواند نویدبخش رهایی از مصائب و زمینه‌ساز حاکمیت شایسته‌ترین فرد جهان باشد.

از این رو، بر آن شدیم تا نشان دهیم در وضعیت کنونی و با بهره‌گیری از امکانات موجود، مسلمانان به‌ویژه شیعیان چگونه می‌توانند خود و جامعه را به بستری امیدبخش برای تحقق این آرمان جهانی نزدیک کنند. در حالی که در تفکر شیعی، انتظار، فراخوانی برای عمل است و زمان تحقق ظهور را با زمینه‌سازی مردمی، قابل تغییر می‌داند.

بی‌گمان چنین نگاهی، انسان را به تلاش برای نیل به این مقصود سوق می‌دهد و اهمیت پرداختن به این موضوع نیز در همین راستا، هم برای آگاهی‌بخشی درباره نقش بی‌بدیل انسان و هم برای ایجاد انگیزه در او به منظور کشف توانایی‌هایش و به‌کارگیری آن در جهت تحقق هرچه سریع‌تر ظهور حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه است.

در ارتباط با این موضوع، آثار پژوهانی چند قابل ذکر است:

- فرزانه کاردان در مقاله‌ای با عنوان «نقش سبک زندگی در زمینه‌سازی ظهور» (۱۳۹۸)، عواملی همچون امام‌محوری، عدالت‌محوری، انتظار پویا، عقل‌گرایی، پیشرفت علمی و توجه به امور اقتصادی را از جمله کوشش‌های انسان در تسریع ظهور برشمرده است.

- حسین هرسیج و زهرا صادقی (۱۳۹۰) در مقاله «راه‌های زمینه‌ساز جامعه برای انتظار

مهدی (عج)»، تلاش انسان را در دو مرحله «شناخت زمینه‌های ظهور» و سپس ترویج این زمینه‌ها در جامعه» دانسته و شرط تقویت این زمینه‌ها را فرهنگ‌سازی از سوی نهادهای آموزشی و فرهنگی معرفی کرده‌اند.

• نصرت‌الله آیتی در مقاله «زمینه‌سازی ظهور» (مشرق موعود، ۱۳۹۰)، به بررسی مباحث علی و غیر علی نقش انسان در ظهور پرداخته است.

• کاظم عظیمی نیز در مقاله «زمینه‌سازی آموزشی و پرورشی برای ظهور مهدی موعود (عج)» (مشرق موعود، ۱۳۹۴)، بر نقش نظام آموزشی و بهره‌گیری از فناوری‌های رسانه‌ای برای تبیین مهدویت در بین دانش‌آموزان تأکید کرده است. در مجموع، هرچند در زمینه علل غیبت و ظهور و نقش انسان آثار فراوانی پدید آمده، اما تأکید بر «نقش شیعه امروز» با توجه به گستره امکانات و عوامل در دسترس او، در میان پژوهش‌های پیشین کمتر دیده می‌شود. بنابراین، نوشتار حاضر به بررسی همین عرصه خواهد پرداخت.

مفهوم شناسی

۱. امام

شیخ طوسی، امامت را ریاست فردی دارای اختیارات مطلق می‌داند که از زیاده‌طلبی معاندان جلوگیری و داد مظلوم را می‌ستاند.^۱

امامت از نظر مذهب امامیه، امتداد نبوت پیامبر اسلام و عامل بقا و استمرار آن است و امام همان وظایفی را که برعهده پیامبر بوده انجام می‌دهد.^۲

۲. منجی موعود

چنان‌که پیشتر اشاره شد، اعتقاد به نجات بخش نهایی، از ارکان اساسی باورهای همه مکاتب

۱. حرانی، قواعد المرام فی علم الکلام، ص ۴۱۷.

۲. سبحانی، خدا و امامت، ص ۹.

به شمار می‌رود. هر مکتب و دینی، بر پایه متون معتبر خود، منجی موعود را با نام و ویژگی‌های خاص معرفی کرده و ظهور او را برای نجات نهایی بشریت انتظار می‌کشد. از آنجا که در بخش‌های پایانی این نوشتار به منجی در باور دیگر مکاتب اشاره خواهد شد، از شرح تفصیلی موضوع در اینجا خودداری می‌شود.

۳. انتظار

«انتظار» در لغت به معنای چشم‌به‌راهی و امیدوارانه در طلب چیزی یا کسی بودن است که در حال حاضر حاضر نیست. در منظومه فکری اسلام، این مفهوم از معنای عام خود فراتر رفته و به عملی پرتنرم تبدیل می‌شود. پیامبر اکرم (ص) در این زمینه می‌فرماید: «أَفْضَلُ أَعْمَالِ أُمَّتِي، إِنْتِظَارُ الْفَرَجِ»^۱ (برترین کارهای امت من، انتظار فرج [و ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه] است). از این روایت به وضوح برداشت می‌شود که برخلاف تصور رایج، انتظار در این مفهوم، گونه‌ای عمل صالح و کنش‌گری فعال است، نه سکون و انفعال.

۴. ظهور

واژه ظهور از ریشه «ظ.ه.ر» به معنای آشکار شدن چیز پنهان^۲ و در مقابل خفا^۳ است. ظهور در مباحث مهدویت به معنای ظاهر شدن حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه پس از زیستن طولانی، جهت برپایی حکومت عدل جهانی است.^۴

اشاره مختصر به ضرورت وجود امام

دلایل عقلی و نقلی فراوانی ضرورت وجود معصوم را در جامعه بشری به اثبات می‌رساند و از آن جایی که هدایت بشر از صفات حق تعالی می‌باشد از لوازم مهم آن، تعیین عوامل هدایت در قالب

۱. صدوق، کمال الدین و تمام النعمة؛ ج ۲؛ ص ۶۴۴.

۲. فراهیدی، ذیل واژه ظهور.

۳. ابن منظور، لسان العرب، واژه ظهور.

۴. سلیمیان، فرهنگ نامه مهدویت، ص ۲۶۷.

وحی و ارسال رسل و انتصاب امام است. بر این اساس، تعیین و معرفی سفرای الهی که تحت تدابیر و حیانی، زندگی پیراسته از کژی و انحراف داشته و الگو و هادی بشر به سمت کمال هستند از الطاف خداوند بر بشر در همه ادوار است.

از براهینی که بر وجود امام زمان علیه السلام دلالت می‌کند برهان «واسطه در فیض» است.

فلاسفه از چهار عالم نام برده اند: عالم ربوبی، عالم عقل، عالم مثال و عالم طبیعت؛ خداوند علت فاعلی و قریب عالم عقل و عقل، علت فاعلی عالم مثال و عالم مثال نیز علت عالم طبیعت و ماده است؛ زیرا عالم، عالم اسباب و مسببات است و خداوند این نظام را بر اساس آن بنا نهاده است.

اما اینکه چرا خداوند مستقیماً و بدون واسطه عالم طبیعت را ایجاد نکرده است به این جهت است که بین عالم ربوبی و عالم ماده، سنخیت وجود ندارد، از میان موجودات عالم ماده، تنها انسان است که با عالم مثال سنخیت دارد و برای ایجاد سنخیت کامل، احتیاج به انسان کامل وجود دارد؛ زیرا او واسطه فیض بر مجموعه انسان‌های دیگر است و در این زمینه فرقی بین فیض تکوین و تشریح نیست.

به عبارت دیگر همان گونه که قانون سنخیت بین علت و معلول و نیز نظام اسباب و مسببات در عالم تکوین اقتضا می‌کند که بین عالم ربوبی و عالم طبیعت عوالم دیگری باشد تا فیض وجود از راه آن‌ها کانالیزه شده و به عالم طبیعت برسد، فیض معنوی خداوند و تصرفات او در قلوب انسان نیز با واسطه انجام خواهد گرفت که این واسطه، همان وجود امام معصوم کامل است و فیض تشریح نیز این کانال به انسان می‌رسد.^۱

در میان تمام مکاتب بشری، دیدگاه شیعه، نمود متمایزی داشته است و علت اساسی آن را باید در فرمانبرداری از آموزه‌های وحیانی و پیامبری آخرین فرستاده خدا و تمسک جستن به حبل

۱. رضوانی، موعودشناسی و پاسخ، ص ۲۷۱.

متین امامت دانست.

یکی از احادیثی که در این راستا قابل تامل است این است «مَنْ مَاتَ وَلَمْ يَعْرِفْ إِمَامَ زَمَانِهِ مَاتَ مَيِّتَةً جَاهِلِيَّةً»^۱ هر فردی که بمیرد، در حالی که امام زمان خود را نشناخته باشد، به مرگ جاهلی مرده است. این حدیث که ادعای تواتر^۲ در مورد آن مطرح است مفید معرفت به مسائل متفاوت بینشی و رفتاری است و اینکه می فرماید هر کس به این شناخت دست پیدا نکند گرفتار مرگ جاهلی شده است حاکی از این است که هیچ چیزی نمی تواند این خلأ را تکمیل نماید. بنابراین، خداوند، معرفی امام معصوم در هر عصر و دوره‌ای را بر خود واجب کرده است و این مطلب بنا بر اصطلاح متکلمان از قاعده لطف او نشأت می‌گیرد. علاوه بر اینکه قطعاً نوع مرگ انسان‌ها بستگی به حیات آنان دارد بنابراین مرگ آن کس جاهلی است که زندگی او جاهلانه بوده و بر این اساس زندگی بدون معرفت امام زمان به وصف جاهلانه‌ای توصیف گشته که قهراً به مرگ جاهلی ختم می‌شود.

امام در قرآن دوازده بار آمده است و منصبی بالاتر از نبوت است؛ چرا که امام، سرپرستی همه جانبه جامعه و وظیفه پیاده کردن تعالیم الهی را به عهده دارد.^۳

بر اساس سوره مبارکه کهف، اولیاء دو نوع هستند: ولیّ ظاهر که همه او را می‌بینند و می‌شناسند و ولیّ غایب که در انظار بشر نیست.^۴

حضرت علی علیه السلام نیز می‌فرماید: «اللَّهُمَّ بَلِّ، لَا تَخْلُو الْأَرْضُ مِنْ قَائِمٍ لِلَّهِ بِحُجَّةٍ، إِمَّا ظَاهِرًا مَشْهُورًا، وَإِمَّا خَائِفًا مَعْمُورًا، لِيَلَّا تَبْطَلَ حُجَجُ اللَّهِ وَبَيِّنَاتُهُ»^۵. آری، هرگز روی زمین از قیام کننده به

۱. بحرانی، ج ۸، ص ۳۲۹.

۲. و قد روت العامة والخاصة متواترا: من مات ولم يعرف إمام زمانه مات ميتة جاهلية (مجلسی، بحار الأنوار؛ مقدمه ج ۲۹؛ ص ۳۸).

۳. سبحانی، ۸۲، ص ۳۹۲.

۴. همان، منشور عقاید امامیه، ص ۱۷۷.

۵. نهج البلاغه، حکمت ۱۴۷.

حجت الاهی خالی نمی‌گردد، خواه ظاهر و آشکار باشد، و یا ترسان و پنهان، تا دلایل الاهی و نشانه‌های روشن او باطل نگردد.

در مورد نیاز دائمی به امام هم باید گفت ساختمان دین که به وسیله یک مؤسس بی‌نظیر ساخته شده، همواره نیازمند نگهدارنده بی‌نظیری است تا از آن حفاظت کند و آن را متناسب با هر زمانی تبیین نماید.^۱

علل غیبت

مطالعه اوضاع و احوال پیشینیان که از ابزارهای مهم توسعه اندیشه و فهمیدگی در انسان محسوب می‌شود، چنانچه مولای متقیان نیز بر این موضوع تاکید دارند،^۲ حاکی از آن است که در امتهای گذشته، غیبت معصوم و یا بزرگان، به وفور اتفاق افتاده است. از جمله: غیبت حضرات موسی، یوسف، یونس، اصحاب کهف، عزیر، نوح، هود، صالح، ابراهیم، اسماعیل علیهم‌السلام و.. می‌باشد. حضرت خضر به اعتقاد اکثر مسلمانان در زمان موسی علیه‌السلام می‌زیسته و تاکنون زنده است و به اتفاق اهل سیره و تاریخ، محل استقرار و زندگی او معلوم نشده و اصحاب و یارانی برای آن حضرت معرفی نشده است، غیر از آنچه که قرآن در مورد قصه او با حضرت موسی علیه‌السلام بیان فرموده است.^۳

اما عللی برای غیبت در روایات بیان شده است که مختصراً به آنها می‌پردازیم:

۱. در امان ماندن از بیعت با ستمگران

علی بن ابی طالب علیه‌السلام می‌فرماید: موقعی که قائم، قیام کند بیعت کسی در گردن او نخواهد بود و به همین جهت است که تولد او به صورت مخفی است و بعد از آن نیز غایب خواهد شد.^۴

۱. شریعتی سبزواری، امامت و رهبری در نگاه عقل و دین، ص ۶۹.

۲. نهج البلاغه، نامه ۳۱.

۳. طوسی، الغیبه، ص ۲۴۸.

۴. مجلسی، بحارالانوار، ج ۵۱، ص ۱۱۹ و ۱۱۰، ح ۱.

۲. مشخص شدن گمراهان

امام علی بن ابی طالب علیه السلام فرمود: آن حضرت از چشم مردم نهران خواهد شد تا مردمان گمراه از غیر گمراهان مشخص شوند.^۱

۳. ستم و ظلم مردم به خودشان و عدم وفای به عهد و پیمان

ای مردم! بدانید که زمین هرگز از حجت الاهی خالی نمی ماند. اما پروردگار عالم مردم را به خاطر ظلم و ستمی که مرتکب می شوند و همینطور به جهت زیاده روی هایی که در حق خود انجام می دهند به زودی از دیدن حجت خودش [امام مهدی]، محروم خواهد ساخت.^۲

قال الامام المهدي علیه السلام: « وَلَوْ أَنَّ أَشْيَاعَنَا وَوَقَفَهُمُ اللَّهُ لَطَاعَتِهِ عَلَى اجْتِمَاعِ مِنَ الْقُلُوبِ فِي الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ عَلَيْهِمْ لَمَا تَأَخَّرَ عَنْهُمْ الْيَمْنَ بِلِقَائِنَا، وَلَتَعَجَّلَتْ لَهُمُ السَّعَادَةُ بِمُشَاهَدَتِنَا عَلَى حَقِّ الْمَعْرِفَةِ وَصِدْقِهَا مِنْهُمْ بِنَا، فَمَا يَحْبِسُنَا عَنْهُمْ إِلَّا مَا يَتَّصِلُ بِنَا مَا نَكْرَهُهُ وَلَا نُؤَيِّرُهُ مِنْهُمْ ». ^۳ اگر شیعیان ما که خداوند توفیقشان دهد در راه وفای به عهدی که با ما دارند همدل می شدند و اجتماع می کردند سعادت دیدار ما با آنها به تأخیر نمی افتاد و سعادت دیدار ما زودتر نصیب آنها می شد، سعادت بر مبنای حق شناخت و صداقت راستین آنها نسبت به ما، چیزی ما را نسبت به آنها در حبس و حجاب قرار نداده مگر آنچه از اعمال آنها که به ما می رسد که آن را ناپسند می داریم و از آنها توقع نداریم.

طبق این روایت، عامل مهمی که باعث شده حضرت حجت علیه السلام در غیبت باشند عدم همخوانی ایمانی و اعمالی مردم با ایشان است؛ توضیح اینکه در جامعه صالحی که وعده داده شد تا در آن، انسان به تکامل همه جانبه برسد و بستری فراهم شود تا تمام قوای وجودی او به ثمر و تکامل برسد و در این راه، وجود حاکم الاهی با تمام ویژگی های لازم از علم و تقوا و تعهد و عصمت و سایر صفات لازم در صورتی مثمر ثمر است که انسان ها هم خواستار این جامعه و این

۱. همان، ح ۷.

۲. همان، ح ۸.

۳. طبرسی، احتجاج، ج ۲، ص ۳۱۵.

شرایط باشند و خود را با آن همسو کنند و حاکم جامعه، تلاش آن‌ها را به ثمر نهایی برساند، بر این اساس ضروری است مردم تا جایی که میسر است زمینه‌ها را فراهم نموده و با تهذیب نفس و فراهم سازی شرایط بیرونی، عرصه را برای حکمرانی حضرت آماده نمایند.

۴. ستم به فرزندان حضرت علی علیه السلام

حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام فرمودند: شما به خاطر ظلم و ستم‌هایی که بر فرزندان من خواهید کرد به این مسئله (غیبت) و سختی‌های آن دچار خواهید شد.^۱ این مورد هم از عواقب ظلم و عدم استیفای حق فرزندان معصوم امیرالمومنین علیه السلام پرده برداشته و غیبت امام زمان علیه السلام را نمود آن می‌داند.

۵. عدم حصول تمام شرایط و احتمال به شهادت رساندن ایشان مانند اجدادشان

حکومت حضرت برای تحقق بخشیدن به آرمانی بزرگ که همان گسترش عدل همه جانبه و به اهتزاز در آوردن پرچم توحید است وعده داده شده و برای حصول و تحقق این امر، لازم است شرایط آن فراهم شود و لذا نباید با ظهور بدون شرایط لازم جامعه از نظر سخت افزاری و نرم افزاری، زمینه شهادت ایشان فراهم آید.

۶. آزمایش مردم

در برخی روایات نیز مساله امتحان و آزمایش مردم مطرح شده است تا میزان مراتب استواری آنان در ایمان و اعتقاد سنجیده شود.^۲ لازم به بیان است که این امتحان، خودخواسته و عاقبت دوری از حق و مصادیق آن است وگرنه نفس چنین امتحانی و امتحانات مشابه آن که خسران عظیمی برای انسان به بار می‌آورد با فلسفه وجودی انسان عجین نیست.

با این همه، نمی‌توان مدعی شد که تمام علل غیبت و محرومیت بشر از ظهور امام احصا شده

۱. کاظمی، بشارات الاسلام فی علامات المهدی، ص ۶۳.

۲. سبحانی، منشور عقاید امامیه، ص ۱۷۹.

است؛ چنانچه در برخی روایات فلسفه واقعی غیبت امام مهدی علیه السلام سزای از اسرار الاهی عنوان شده که جز خداوند و امامام معصوم کسی به آن علم ندارد و حکمت آن بر سایر بندگان مکتوم است.

پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله می فرماید: یا جابر! «إِنَّ هَذَا الْأَمْرَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ وَ سِرٌّ مِنْ سِرِّ اللَّهِ مَطُوبٌ عَنِ عِبَادِهِ فَإِيَّاكَ وَ الشَّكَّ فِي أَمْرِ اللَّهِ فَهُوَ كُفْرٌ». ^۱ ای جابر! غیبت امام زمان سزای از اسرار الاهی می باشد که بر بندگان پوشیده است مبادا در امر خدا شک کنی چرا که تردید در امر خدا کفر است.

با یادآوری علل غیبت، در ادامه، نقش انسان و به ویژه انسان امروز را در این امر و سپس در اصلاح آن بیان می نماییم.

نقش مسلمان امروز در غیبت

چنانچه پیشتر بیان شد سنت ابتلاء ملت ها معطوف به مصالح و ورشد جوامع انسانی است. در خصوص غیبت امام معصوم نیز، یکی از دلایل آن را می توان آزمایش و فتنه دانست، عدم آمادگی جمعی بشر، عدم اشتیاق یکپارچه جهت پذیرا شدن حکومت واحد جهانی، خوف از قتل معصوم و کشته شدن بدون نتیجه و در مجموع عدم تحقق شرایط از دیگر دلایل و حکمت های غیبت محسوب می شوند؛ هرچند علل آن، منحصر در این موارد نیست. ^۲ حجاب و مانع اصلی، گناهان انسان است که سبب می شود انسان همخوانی لازم با حضور معصوم را نداشته باشد؛ در صورتی که دوران ۶۹ ساله غیبت صغرا به جهت این مهم بود که مومنین با تطهیر جان خود آمادگی ظهور را در خود ایجاد کنند.

مسأله دیگری که قابل توجه است این است که معصوم در کنار خود یاران با وفا، شجاع و مومن نیاز دارد تا در امر اقامه دین یار و یاورش باشند، چنانچه در سرنوشت زندگانی ائمه پیش از

۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۵۱، ص ۷۳.

۲. علی نوری، امامت حضرت مهدی در اعتقاد ما، ص ۱۹۲.

حضرت حجت عَلَيْهِ السَّلَام و به ویژه مولای متقیان همین مشکل وجود داشته است. بر این اساس طبق روایات، وجود ۳۱۳ نفر از فرماندهان برای سپاه حضرت لازم و ضروری شمرده شده است. از طرفی، امام معصوم برای منطقه جغرافیایی خاص یا افراد خاص ظهور نمی کند بلکه متعلق به تمام جهان و همه افراد و ملت هاست؛ بنابراین باید عزم همگانی و جهانی وجود داشته باشد و اگر بیندیشیم متوجه می شویم که این عزم متحد هنوز در بشر امروز وجود ندارد.

می توان گفت مواردی که در علل غیبت بیان شد چون در انسان کنونی به صورت فی الجمله وجود دارد لذا همچنان حضرت منجی به همان علل و به علت عدم همراهی مردم موفق به برقراری حکومت عدل جهانی نشده اند و مردم به مراتب در محرومیت و شرایط بغرنجی به نسبت آن بهشت موعود دنیوی قرار دارند.

بر این اساس، تقاضای ظهور باید از طرف همه باشد؛ انسان امروز که در جغرافیای غیبت قرار دارد هنوز نتوانسته بستر لازم را برای ظهور مهیا نماید وگرنه هر زمانی که شرایط ظهور آماده باشد، حضرت ابایی از ظهور و اعلام قیام جهانی و مترتب بر آن گشایش گسترده ندارند.

نقش انسان امروز در زمینه سازی ظهور

جامعه ی بشری امروز چنان تغییرات عمیق و تحولات سریعی داشته است که در روزگاران پیشین، همانندی برای آن ها نمی توان یافت. ترقیات تکنیکی، تحولات زیربنایی، و تغییرات جهان شمولی که شکل تازه ای به روابط میان انسان ها و جوامع انسانی داده است و می طلبد به زبان همین عصر در راه زمینه سازی ظهور، آن ها را مدیریت کرد.^۱

خداوند متعال در آیه ۱۱ سوره مبارکه رعد می فرماید: **إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ** خداوند هیچ قومی را تغییر نمی دهد مگر آنکه خود آن قوم، خودشان را تغییر دهند. مضمون این آیه انسان را به تکاپو در ابعاد مختلف فردی، خانوادگی و اجتماعی دعوت می کند و او به این

۱. تاجری نسب، فرجام شناسی حیات انسان، ص ۱۲۱.

نکته رهنمون می‌شود که رسیدن به قله‌های شکوهمند موفقیت بدون سعی و تلاش امکان پذیر نمی‌باشد و قطعاً مقوله‌ی فرح بخش ظهور هم از این قاعده مستثنی نمی‌باشد و چون انوار مقدس اهل بیت علیهم‌السلام که دو شرط مشروعیت و مقبولیت برای تحقق را باید با هم داشته باشند لذا بخشی از ظهور به عنایت و تفضل خداوند مرتبط می‌باشد و بخشی هم به اراده‌ی انسان‌ها مربوط می‌شود و قطعاً اگر اراده‌ی جمعی وجود داشته باشد ظهور اتفاق می‌افتد. فلذا ضروری است که خواست عمومی برای بر مسند حکومت نشستن و سپردن زمام امور به ایشان وجود داشته باشد.

از مطالعه متن احکام و قوانین اسلام به خوبی استفاده می‌شود که دین اسلام فقط یک دین عقیدتی و عبادی نیست بلکه یک نظام کامل عقیدتی، عبادی، اخلاقی، سیاسی و اجتماعی است.^۱ بنابراین وظیفه همگانی تمامی منتظران حضرت، تحقیق و بررسی و نهادینه سازی هر کدام از این مولفه‌ها بر اساس معیارهای قرآن، سنت و عترت و بر مبنای حکومت آخرالزمان معصوم در تمامی عرصه‌های فردی و اجتماعی است.

انسان امروز با تمام ویژگی‌های عقلانی و امکانات مادی و تکنولوژی، وظیفه‌ی مهمی در فراهم سازی ظهور و قیام جهانی دارد، به نحوی که هم از جهت علمی و هم از جهت عملی می‌تواند موثر باشد. مثلاً تقویت علم تجربی یکی از آن موارد است. چرا که طبق منابع دینی، حضرت از همه رهبران دنیا نوگراتر است و به دانش‌های جدید با نگاه مجتهد آگاه نگاه می‌کند و در پیشرفت و ترقی سرآمد همه نوگرایان عصر خود است.^۲

در ادامه با عطف نظر بر اینکه اشتراکات زیادی بین انسان دیروز و انسان امروز در نقش و وظایف در رابطه با ظهور وجود دارد برخی از وظایف منتظران امروز در زمینه سازی ظهور را به ویژه در زمینه‌ی عصر اینترنت، هوش مصنوعی و رسانه پرداخته می‌شود:

۱. امینی، دادگستر جهان، ج ۱، ص ۲۴۶.

۲. خسروشاهی، ۱۳۸۶، ص ۲۶۲.

۱. ایجاد بینش صحیح با تحصیل علوم و معارف دینی

سعی و کوشش در فراگرفتن علوم و معارف دینی، یکی از تلاشها در زمینه آسان سازی ظهور است، آموختن علوم دینی، مجهز شدن به ابزار هدایت و مقدمه‌ی راهنمایی خلق است، و وقتی نور علم برای کسی پیدا شد از روشنائی آن، دیگران هم بهره‌مند می‌شوند و می‌توانند جهالت خود را در پرتو آن برطرف کنند و به این وسیله یاری امام عَلَيْهِ السَّلَام تحقق پیدا می‌کند.^۱

۲. استفاده از تکنولوژی برای زمینه سازی ظهور

عصر کنونی که عصر اینترنت و انواع تکنولوژی هاست، سبک زندگی را با تغییراتی مواجه کرده است، این تحولات می‌تواند در صورت بهره‌گیری درست، راه را به سمت ظهور هموارتر نموده و فرآیند ظهور را در موقع نزدیکتری رقم بزند.

با توجه به قواعد ظهور که مسائل مختلفی را شامل می‌شود باید بررسی کرد که کدام موارد را می‌توان با ماشین تکنولوژی به عنوان ابزار پیشران تر وارد عرصه زمینه سازی ظهور نمود. به عنوان مثال، یکی از علائم ظهور، آماده شدن لشکر یمانی است که به عنوان یکی از موارد مثبت حاکی از نزدیکی ظهور در منابع مختلف و معتبری ذکر شده است؛ آماده شدن این لشکر مقتضی این است که به انواع تجهیزات روز و پیشرفته مجهز باشد تا بتواند در چنین جبهه عظیمی به خوبی ایقاعی نقش نماید؛ طوری که به عنوان بازوی حضرت، یکی از رکن‌های ظهور را برقرار نماید. هر گونه تکنولوژی اعم از اطلاعاتی، تجهیزات نظامی، صنعتی و ... که برای آماده سازی این لشکر به کار گرفته شود در واقع کمک به ظهور است.

از موارد دیگر، بهره‌گیری از تکنولوژی روز، استفاده از هوش مصنوعی در پیشبرد امور است؛ این نوع بهره‌گیری از فناوری می‌تواند برای فراهم کردن زمینه‌های قیام مصلح جهانی هم مورد استفاده قرار بگیرد؛ به موازات انواع استفاده‌ها از هوش مصنوعی در عرصه‌های درمان، تجارت،

۱. فقیه ایمانی، شیوه‌های یاری قائم آل محمد عَلَيْهِمُ السَّلَام، ج ۱، ص ۵۷۸.

آموزش و ... می‌توان مدیریت هوش مصنوعی را در دست گرفت و اطلاعات، پردازش، نتیجه‌گیری و کارایی آن را در جهت صحیح و متناسب با حکومت موعود و مصلح جهانی به کار گرفته و در کنار تقلیل دادن هدر رفت وقت، انرژی و هزینه به بهبود امور همت گماشته و در صورت عزم راسخ و دغدغه همراه با اقدام متخصصانه به صدور آن نیز مبادرت ورزید و ذهن جهانیان و دنیایی که امام عصر علیه السلام و مولفه‌های زمینه ساز ظهور او و ویژگی‌های حکومت او را نمی‌شناسد، مورد آگاهی قرار داد.

۳. شناختن و شناساندن وضعیت ایده آل جهانی

بررسی اجمالی از وضعیت زندگی بشر که همواره در پی تکامل و ترقی امکانات رفاهی و حتی مقوله‌هایی چون فرهنگ جمعی و حقوق فردی و اجتماعی بوده، نشان دهنده این است که تمایل او برای رسیدن به جهانی شدن و ایجاد یک وطن واحد بسیار زیاد است، به عنوان مثال، پدیده جنبش‌های گروهی و اجتماعی در سراسر دنیا و پوست اندازی دنیا و حرکت رو به جلوی ملت‌ها، ایجاد سازمان‌های مختلف جهانی و بین‌المللی، نسخ قوانین داخلی و پیوستن به قوانین استاندارد جهانی از این موارد است. خصوصاً اینکه این جهانی شدن، اگر به صورت صحیح و با مدیریت جوامع معتبر و متعالی اداره شود سبب رسیدن کشورها و ملت‌ها به رشد اقتصادی، فرهنگی، نظامی و ... شود و چنانچه منجی‌گرایی در همه ادیان وجود دارد و ذهن عموم مردم با این موضوع آشناست، می‌شود با ذکر جزئی‌تر ویژگی‌های دولت جامعه آرمانی آخرالزمان که قطعاً به وقوع خواهد پیوست تکانی در دل‌ها ایجاد نمود و به زمینه‌سازی امیدوار بود. و با اقدام متناسب با توانایی انسان - هرچند با تلاش‌های پراکنده انسان‌ها در سراسر دنیا - شرایط قیام مصلح را فراهم تر خواهد نمود.

۴. پاسخگویی به شبهات و آسیب‌های مختلف در این زمینه

شبهات و فرقه‌سازی‌هایی در زمینه‌ی مهدویت وجود داشته و دارد که جریان‌سازی ظهور

مقابله با آن را ضروری می‌سازد؛ شبهاتی در اصل امامت، طول عمر، مهدی‌های دروغین، عدم فهم علائم ظهور و مواردی از این قبیل اگر به خوبی تبیین نشده و پاسخ لازم به آن‌ها داده نشود می‌تواند در این جریان آسیب‌زا بوده و اصل حرکت را با چالش مواجه سازد؛ لذا انسان امروز متقاضی ظهور، باید به این موضوعات توجه کافی داشته باشد.

۵. زمینه‌سازی در سیستم آموزشی جامعه

بی‌شک یکی از مهم‌ترین بنیادهای اساسی هر جامعه که نطفه تجلیات مثبت یا منفی می‌باشد، سیستم تعلیم و تربیت در آن جامعه است که منشا تحول یا سقوط می‌گردد؛ برآمدن نسلی پویا، فعال و کارآمد، مرهون تعلیم اندیشه‌های معقول است. شناخت معیار حق و باطل، خردورزی، تربیت نیروی انسانی متخصص و... آموزه‌هایی است که در مکتب تربیتی اعضای جامعه کاشته می‌شوند.

چرخش زندگی انسان که همواره در حال تجدیدگرایی و تحول است و همواره قوانین و آداب رسوم جدید، سنن قدیمی تر را به مبارزه فرا می‌خواند، مقوله هوش مصنوعی، انواع جنگها بر سر ایمان و عقیده که پیشینه‌ای به درازای عمر بشر دارد و مسائلی از این قبیل اهمیت مساله را افزون می‌کند. «اخیرا بعد از جهانی شدن، اقتصاد به موضوع مورد علاقه جامعه شناسان پژوهشگر پیرامون این فرآیند تبدیل شده است. این جنبه در بر دارنده جهانی شدن تولید و معاملات مالی می‌باشد.»^۱

تبیین مساله امامت، غیبت و انتظار، وظایف منتظران، بیان معجزات و کرامات، بیان شبهات و حل آنها، بیان زمینه‌ها و عوامل و حوادث ظهور، ترسیم و تبیین حکومت مهدوی، استفاده صحیح و هنرمندانه از تکنولوژی برای آسان‌سازی ظهور، آسیب‌شناسی منطقی و معقول از پیشرفت تکنولوژی منهای معنویت و بیان مصداق‌های حقیقی در این خصوص می‌تواند از

۱. کیت نش، جامعه‌شناسی سیاسی معاصر، ص ۷۳.

مولفه‌های مورد نیاز آموزش و تعلیم نسل منتظر باشد.

۶. مولفه‌های فرهنگی سیستم انتظار فعال

تعبیر انتظار به «آماده باش» می‌تواند یک تعبیر جامع منطقی و اصولی باشد که فرایندی را در وجود منتظر می‌سازد که او هر آن، آمادگی جسمی و روحی جهت حضور معصوم و اطاعت از فرامین او را دارد و کوچکترین تردیدی در این موضوع وجود نداشته باشد. تعالی سطح فرهنگ، تعقل و فهم عمومی، نخستین زمینه لازم جهت دریافت پیام انسان کامل و ظهور ولی مطلق خداست و این از مهم‌ترین وظایف منتظران حضرت است زیرا که جامعه‌ای که از سطح فرهنگ والاتر و بالاتری برخوردار باشد معارف حضرت را بهتر درک می‌کند.^۱

انتظار ظهور حضرت، بذر تمام انقلابهای شیعی در طول تاریخ حیات اسلام است و باید توجه کنیم منتظر راستین به چه میزان از رشد و کمال و فداکاری و از خودگذشتگی می‌رسد تا این زمینه را فراهم نماید.^۲

به بیان دیگر: «انتظار در همه ابعاد زندگی انسان تأثیرگذار است، در بعد فکری و نظری که زیربنای اعمال و رفتار انسان است، باورهای اساسی حیات را در حصار خود حفظ می‌کند تا در دام مکاتب انحرافی گرفتار نشود و در بعد عملی به همه رفتارهایش جهت می‌دهد.»^۳

لازم است «سطح افکار مردم جهان آنچنان بالا رود که بدانند مثلاً مسأله «نژاد» یا «مناطق مختلف جغرافیائی» مسئله قابل توجهی در زندگی بشر نیست. تفاوت رنگها و زبانها و سرزمینها نمی‌توانند نوع بشر را از هم جدا سازد. تعصبات قبیله‌ای و گروهی باید برای همیشه بمیرد؛ فکر مسخره‌آمیز «نژاد برتر» را باید به دور افکند؛ مرزهای ساختگی با سیمهای خاردار! و دیوارهایی همچون دیوار باستانی چین! نمی‌تواند انسانها را از هم دور سازد، بلکه همان گونه که نور آفتاب

۱. جوادی آملی، امام مهدی موجود موعود، ص ۱۹۲.

۲. هاشمی شهیدی، ظهور حضرت مهدی علیه السلام، ص ۲۴۲.

۳. بالادستیان و...، نگین آفرینش، ص ۱۱۶.

و نسیم‌های روح‌بخش و ابرهای باران‌زا و سایر مواهب و نیروهای جهان طبیعت به این مرزها
ابداً توجهی ندارند و همه روی کره زمین را دور می‌زنند و دنیا را عملاً یک کشور می‌دانند؛ ما انسانها
نیز به همین مرحله از رشد فکری برسیم و اگر خوب دقت کنیم می‌بینیم این طرز تفکر در میان
آگاهان و روشنفکرهای جهان در حال تکوین و تکامل است، و روز به روز بر تعداد کسانی که به
مسأله «جهان وطنی» می‌اندیشند افزوده می‌شود.^۱

تبیین مفهوم انتظار، تبیین جهانی شدن امورات اقتصادی، اجتماعی، ورزش و... از مسائل و
نکات مهم تربیتی در این زمینه هستند. همچنین تقویت ظرفیت رسانه مثل ساخت فیلم‌ها،
کانال‌ها، پیام‌رسان‌های جهانی، انیمیشن و بازی رایانه‌ای و... و راه‌های مبارزه با برنامه‌های
انحرافی، بالا بردن سطح درک معلومات آحاد جامعه، وجود مراکز تعلیم و تربیت مهدوی، عجین
کردن آموزش‌های دانش‌آموزان و دانشجویان با فرهنگ مهدوی، وجود مراکز در دسترس برای
پاسخ به شبهات مهدویت در عرصه حضوری و مجازی، چاپ کتاب و مقاله، انجام کارهای
بشردوستانه بنام حضرت، تبلیغ صحیح و اصولی در سطح بین‌الملل، مسابقات با محوریت
تالیفات مهدوی و برگزاری نشست‌های علمی در مورد منجی و با محوریت همه ادیان و بررسی و
آسیب‌شناسی آن از نکات قابل توجه در این راستا هستند.

۷. وفای به عهد الاهی در رابطه با امام

طبق روایتی که پیشتر ذکر شد که «اگر شیعیان ما که خداوند توفیقشان دهد در راه وفای به
عهدی که با ما دارند همدل می‌شدند و اجتماع می‌کردند سعادت دیدار ما با آن‌ها به تأخیر نمی
افتاد و سعادت دیدار ما زودتر نصیب آن‌ها می‌شد»،^۲ از مهم‌ترین عوامل فراهم کننده ظهور،
رعایت پیمان الاهی در ارتباط با امام و رعایت تقوا و عدم مبادرت به گناهان است. لذا لازم است

۱. مکارم شیرازی، حکومت جهانی مهدی علیه السلام، صص ۸۶-۸۵.

۲. طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۴۹۹.

انسان طالب قیام جهانی حضرت حجت عجل الله فرجه، این مولفه‌های پایبندی به عهد الاهی و همه‌ی لوازم آن را در خود تقویت نموده و با توجه به اینکه روایت شریفه از ایجاد همدلی سخن می‌گوید با تقویت محبت به دیگران در راستای ظهورخواهی و زمینه‌سازی به دیگر منتظران پیبوند و با جمع‌گرایی و ایجاد تشکیلات مناسب، حرکت رو به جلویی را آغاز نموده و با برنامه‌های رشد دهنده، مرتباً در حال تقویت همه‌جانبه این تشکیلات برآمده و دیگران را نیز به تقویت این اجتماعات ترغیب نماید. و این امر حتماً مستلزم توانمندسازی درونی و توسعه قدرت تخلیط با دیگران و پروراندن صفاتی چون سعه‌ی صدر، گذشت، انتقادپذیری، آزاداندیشی و دیگر صفات لازم برای نگهداری از تشکیلات و توسعه‌ی آنهاست.

۸. دعا و استغاثه

طبق روایات، دعای مؤمنین هنگامی که با شرایط و آدابش انجام شود تأثیر به‌سزائی در تعجیل فرج خواهد داشتند و روشن است که اگر فعل کسی در وقوع امری تأثیر و دخالت داشته باشد، به نوعی در آن امر کمک کرده است، پس در این مورد دعاء مؤمن برای تعجیل فرج بسیار تأثیرگذار است.^۱

در رابطه با تأثیر استغاثه بر گشایش در مسائل، ذکر یک مورد تاریخی که از لسان امام ششم علیه السلام بیان شده است خالی از لطف نیست:

هنگامی که سختی بنی اسرائیل به درازا کشید، آنان چهل روز به گریه و ناله پرداختند؛ پس از آن، خداوند به موسی علیه السلام وحی کرد که آنان را از چنگ فرعون برهاند و اینگونه بود که صد و هفتاد سال از عذابشان کاسته شد. شما شیعیان نیز اگر این‌گونه رفتار کنید، خداوند گره از کارتان می‌گشاید؛ اما اگر بی‌تفاوت باشید، از مقدار زمانی که باید درگیر این مشکل باشید کاسته نخواهد شد.^۲

۱. همان، ص ۵۷۰.

۲. عیاشی، التفسیر، ج ۲، ص ۱۵۴.

از طرفی، شخصی که به دعا مبادرت می‌ورزد در واقع به فهم این موضوع نزدیک می‌شود و در کنار دعا، متوجه نقش خود در تسهیل امر ظهور شده و در این راستا تلاش لازم را به کار می‌گیرد.

۹. ایفای نقش‌های مختلف متناسب با شرایط

اینگونه است که هر چه زمان به پیش می‌رود مشغله‌ها هم گسترش پیدا می‌کند؛ بشر امروز علاوه بر تقریباً تمام موضوعاتی که بشر دیروز با آن مواجه بود با شرایط جدیدی خود را مواجه کرده که نوع حضور و تأثیرگذاری و تأثیرپذیری انسان در عرصه‌های قدیم و جدید به نوع انتخاب انسان بر می‌گردد. البته باید گفت بسیاری از مشاغل مشترک امروز و قدیم از نظر ظاهری و امکانات، متفاوت شده‌اند اما اصل آن‌ها همچنان برقرار است. فلذا موضوعات و مسائلی که انسان امروز باید برای آن تصمیم بگیرد گاهی به مخیله انسان گذشته هم نمی‌رسیده است، مثال واضح آن اینترنت، صنایع و ابزارآلات جدید و اختراعات پی در پی که همزمان به آسان شدن زندگی انسان کمک می‌کند، صفحاتی از انتظارات جدید را پیش روی او باز می‌کند و گاهی گزینه‌های جدید، قواعد فقهی و اخلاقی گذشته را به گسترش فتاوا و قواعد اخلاقی دعوت می‌کنند. در این شرایط، انسان لازم است وظیفه خود را به خوبی بشناسد و در مسیر شناخت آن حتماً قواعد و احکام الهی را مد نظر قرار دهد و عاملیت شایسته‌ای نیز برای آن داشته باشد.

در مشکلات جدید نیز لازم است تلاش کند با مطالعه و تحقیق در خور، حکم خداوند را فهم کرده و از مسیر صحیح به اصلاح آن مبادرت ورزد. بر این اساس می‌توان گفت گستره زمینه سازی ظهور توسط انسان امروز به گستره تمام موضوعات و مسائل جدید است که باید راهکار الهی و امام زمانی آن را با کمک گرفتن از منابع دین و رجوع به اهل فن استخراج نماید.

نتیجه گیری

غیبت و ظهور امام زمان عجل الله فرجه، به عنوان محور دنیا و بهترین الگویی که خداوند برای بشریت معرفی نموده است از مفاهیم آشنایی هستند که گرچه در حوزه تفکر اسلامی نمود بیشتری دارد اما ضرورت وجود ایشان، ناظر بر تمام دنیا است. از این رو، غیبت امامی که در صورت حصول شرایط، می‌توانست ظاهر باشد و امور مختلف به او واگذار شود نقیصه‌ای بس بزرگ است که گستره‌ی این نقص به پهنای تمام مشکلات و گرفتاری‌های جوامع است و به همین دلیل، انسان عاقل تمام تلاش خود را به کار می‌گیرد تا به هر روشی که می‌تواند موانع ظهور و قیام و حاکم شدن او را بردارد و زمینه را برای ظهور او فراهم نماید. بر این اساس، آسیب شناسی علل غیبت و رفع آن‌ها و همچنین شناخت عوامل ظهور و سعی در فراهم کردن آن‌ها، تا حصول نتیجه، جزو ضروریات هر تفکر سلیمی است. در نوشتار حاضر برخی علل غیبت و زمینه‌های ظهور در عصر کنونی و با امکانات انسان مسلمان این عصر از علل فردی و اجتماعی و امکانات پیشرفته‌ی این عصر چون رسانه‌های مجازی و هوش مصنوعی بررسی شد و پیشنهاد می‌شود برای ملموس کردن نقش انسان کنونی در ایجاد زمینه‌ها، به صورت جزئی و ریز، نقش انسان‌ها در مناصب و جایگاه‌های مختلف و همچنین امکانات مختلف قابل دسترسی آن‌ها، مورد بررسی قرار گیرد تا هر کسی به میزان توان و وسعت عمل خود، خود را در این مسئله مهم سهیم بداند و همه تلاش خود را در این راستا به هدف معطوف نماید.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، **کمال الدین و تمام النعمه**، مجمع الامام الحسین علیه السلام العلمی لتراث اهل البيت علیهم السلام، کربلاء المقدسه، ۱۴۳۹.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع، دارالصادره، بیروت، (بی-تا).
۳. امینی، ابراهیم، **دادگستر جهان**، چاپ بیست و یکم، جلد ۱، شفق، قم، ۱۳۸۰.
۴. بالا دستیان، محمد مهدی، حایری پور مهدی یوسفیان، **نگین آفرینش**، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، تهران، ۱۳۸۳.
۵. تاجری نسب، غلامحسین، **فرجام شناسی حیات انسان**، مرکز انتشاراتی منیر، تهران، ۱۳۸۷.
۶. حرانی، ابن میثم، **قواعد المرام فی علم الکلام**، چاپ اول، العتبه الحسینیه المقدسه، کربلای معلی، ۱۴۳۵ق.
۷. جوادی آملی، عبدالله، **امام مهدی موجود موعود**، تحقیق محمد حسن مخبر، ویرایش سعید بند علی، چاپ ششم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۹.
۸. جمعی از نویسندگان، **با هم بیندیشیم ۲**، نشر معارف، قم، ۱۴۰۲.
۹. رضوانی، علی اصغر، **موعود شناسی و پاسخ به شبهات**، چاپ هفتم، مسجد مقدس جمکران، قم، ۱۳۹۰.
۱۰. سبحانی، جعفر، **منشور عقاید امامیه**، موسسه امام صادق علیه السلام، قم، ۱۳۸۹.
۱۱. _____، **خدا و امامت**، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۶۲.
۱۲. سلیمیان، خدامراد، **فرهنگ-نامه مهدویت**، چاپ اول، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی -

عجل الله تعالى فرجه الشريف، ۱۳۸۳.

۱۳. شریعتی سبزواری، محمدباقر، **امامت و رهبری در نگاه عقل و دین**، بوستان کتاب، قم،

۱۳۸۹.

۱۴. طبرسی، احمد بن علی، **الاحتجاج**، موسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۴۲۱.

۱۵. طوسی، محمد بن حسن، **الغیبه**، مترجم مجتبی عزیزی، مسجد مقدس جمکران، قم،

۱۳۸۷.

۱۶. علی نوری، علیرضا، **امامت حضرت مهدی در اعتقاد ما**، نمایندگی ولی فقیه در سپاه،

تهران، ۱۳۷۹.

۱۷. عیاشی، محمد بن مسعود، **التفسیر**، محقق: رسولی محلاتی، هاشم، ج ۲، چاپ اول،

المطبعة العلمية، تهران، ۱۳۸۰.

۱۸. فراهیدی، الخلیل بن احمد، **العین**، چاپ دوم، هجرت، قم، ۱۴۱۰ق.

۱۹. فقیه ایمانی، محمدباقر، **شیوه‌های یاری قائم آل محمد ﷺ**، ج ۱، عطر عترت، قم، ۱۳۸۸.

۲۰. کاظمی، مصطفی، **بشاره الاسلام فی علامات المهدی**، موسسه البلاغ، لبنان، ۱۴۲۸ق.

۲۱. کیت نش، **جامعه شناسی سیاسی معاصر**، ترجمه محمدتقی دلفروز، کویر، تهران، ۱۳۸۰.

۲۲. هاشمی شهیدی، اسد...، **ظهور حضرت مهدی ﷺ از دیدگاه اسلام و مذاهب و ملل**

جهان، چاپ دوم، انتشارات مسجد مقدس جمکران، قم، ۱۳۸۱.

۲۳. مکارم شیرازی، ناصر، **حکومت جهانی مهدی ﷺ**، چاپ پنجم، نسل جوان، قم، ۱۳۸۶.

۲۴. مفید، محمد بن محمد، **الفصول العشره فی الغیبه**، دارالمفید، قم، ۱۴۱۳.

۲۵. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، **بحار الانوار**، چاپ سوم، دارالاحیاء التراث العربی،

بیروت، ۱۴۰۳ق.

۲۶. مکارم شیرازی، ناصر، **پیام قرآن**، دارالکتاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۷.